

FÉLOLDALASSÁGOK

SZALAI JÚLIA

(Disz)kontinuitások

A magyar szociológia 1960 és 2010 között

Szerkesztette: Szabari Vera

Napvilág Kiadó – ELTE Eötvös Kiadó, 2020.

328 oldal, 3900 Ft

A hogy a bevezetőből kiviláglik, célja szerint a kötet tudománytörténeti vállalkozás: az 1960 és 2010 közötti magyar szociológia vázlatát kívánja adni. Bár a megjelenítés közelebbi szempontját a bevezető nem fejt ki bővebben, annyi azért kiderül, hogy a vezérfonal az építkezés témakörönkénti szakaszolása, amelynek további tagolását az öröklés, az adaptáció és a továbbfejlesztés hármában megragadható folyamatok adják, ritmusát és közelebbi tartalmát pedig a szociológiát övező politikai folyamatok szabják meg. Ez a szerkezet szolgál bizonyos támpontokkal az időbeli szakaszoláshoz, de önmagában semmit sem mond a politikai folyamatok tartalmáról: azaz arról, hogy a hatalom hogyan igyekezett a maga számára formázni a szociológia tudományát, s hogyan változtak irritáltságának, illetve elfogadó viszonyulásának sarokpontjai.

Persze nem ez az egyetlen lehetséges és érdekes látószög. Hiszen a minél teljesebb bemutatás érdekében felvethető, hogy a feladat a nagy visszhangot és sok, akár szakmán kívüli reakciót is kiváltó kutatások elemzése szakmai és szakmán túli hatásuk bemutatásával. Esetleg érdemes a szociológus szakma és a központi hatalom közötti fontosabb konfliktusokra és utóhatásaik értelmezésére összpontosítanunk. Könnyű belátni, hogy bár ugyanarról a történelmi időszakról van szó, látószögeket tekintve különböző történeteket várhatunk. S valóban: mint majd látjuk, a kötet változtatja is a szempontokat, amiből a szociológia és a hatalom viszonyáról alkotott kép hullámsága következik, igaz, a szempontváltások közelebbi megindokolása nélkül.

Mielőtt azonban e különböző történetekre rátérnénk, érdemes megvizsgálnunk, miféle szociológiát rajzol elénk a könyv, azaz szerzőgárdájának felfogásában milyen témák és szakágak számíthatnak arra, hogy a szakmai és a tágabb nyilvánosság a szociológiatudomány illetékességi körébe tartozóként tekintsen rájuk, és ehhez

megkapják az avatott szociológusok formális elismerését is. A merítés elég széles, még akkor is, ha az elméleti munkáknak és vitáknak – mindenekelőtt a társadalmi struktúra meghatározottságairól – jelentőségüknél jóval kisebb, „oldalági” szerepeltetés jut. A struktúravita jelentősége és évtizedeken átívelő hatása a szakszociológiákra nem derül ki Szabari Verának a szociológia XX. századi történetét a modernizációs hullámok szerint korszakoló, a kötet előszavának is beillő nyitó fejezetéből. A szociológia fokozatos intézményesülésének meglehetősen technicista tárgyalása a lexikonszerű ismertető leírás szintjén marad, és nem ad lehetőséget arra sem, hogy megtudjuk, milyen általános hatást gyakoroltak a szociológiai gondolkodásra az egymással vitázó felfogások. Az egyes problémakörök, szakágak tárgyalásából is kimaradt a szakmán belüli viták és kisugárzás bemutatása, pedig a ma örökségéhez az is hozzátartozik, hol kaptak helyet az ütköző nézetek a tudományok Kádár-kori struktúrájában.

Még ha az elméleti vitákat zárójelbe tesszük is, fontos területek és szakágak furcsamód hiányoznak a történetből. Nincs szó az állampárti korszakban készült munkásvizsgálatokról és a munkaszervezetek kutatásáról, amelyek pedig a korszak politikailag és ideológiailag legérzékenyebb kérdéséhez nyúltak: a meghirdetett proletárdiktatúra társadalmában hogyan éltek, dolgoztak és gondolkodtak maguk a munkások? Milyen helyzetben voltak, milyen ambíciókkal és vágyakkal? Hogyan próbálták érvényesíteni a tisztes munkáról alkotott elképzeléseiket a párt által szorosan felügyelt munkaszervezetekben, vagy éppenséggel hogyan igyekeztek megszabadulni az értelmetlen és teljesíthetetlen normák nyomásától? Minderről fontos kutatások születtek – ráadásul politikai beállítódásuk és helyzetük szerint olyan különböző kutatók munkáiként, mint Kemény István, Rozgonyi Tamás, Makó Csaba és Héthy Lajos. Hasonlóképp hiányzik a kötetből a hatvanas–nyolcvanas években sok vitát kiváltó településszociológia, és azon belül külön is a faluszociológia. A viták egyrészt a falu modernizációjáról, az urbanizációs „leszivárgás” kérdéséről szóltak, másrészt ütköztek egymással az iparfejlesztéssel és a felfelé törekvő falusi rétegek városba áramlásával gyorsan növekvő települési egyenlőtlenségek mederben tartását célzó fejlesztési tervek. Egyrészt Vági Gábor és Juhász Pál kutatásait, a VÁTI munkaközösségének munkáit, később Kovách Imre és munkatársainak hozzájá-

ulásait, másrészt egyes vidéki műhelyek – mindekelőtt a „szegediek” – tanulmányait érdemes itt felidézni. E munkák egyúttal az „örökség” fontos alkotórészei: a rendszerváltás éveiben hatást gyakoroltak a települési önkormányzati rendszer megformálására és ezzel a helyi politizálás viszonyainak alakulására. Az átmenet új szociálpolitikájának egyik alapvető területe, a lakásszociológia szintén kifejejtődött. Pedig a lakáelosztás és a lakhatás egyenlőtlenségeiről szóló korábbi kutatások (főleg Szelényi Iván és Konrád György, valamint a Hegedűs József és Tosics Iván vezette munkaközösség munkái) a rendszerváltás kezdetén közvetlenül is hatottak a lakásprivatizációra és a lakásmobilitást serkenteni hivatott ösztönzők kimunkálására. A tudományos kutatás és a gyakorlati cselekvésbe átfordított politikai akarat itt áttételek nélkül összeért – ami a szociológia és a hatalom viszonyának ritka, ám fontos történeti mozzanata. Más volt a helyzet a tudásátadás terén, amit közelebről a kötet ugyancsak fájó hiányának számító iskolaszociológia története világíthatna meg. Pedig az iskola már a rendszerváltás előtt is felismerten a felemelkedés alapintézményének számított. Nemigen vitatható alapvető fontossága a felnőttkori társadalmi hely alakulásában, és mindenekelőtt a mobilitásban. Ma már a laikus köztudat számára is közkeletű ismeretek ezekben az években születtek az általános iskola egyenlőtlenségeket növelő működéséről, a teljesítménymérés rétegszempontok szerinti elfogultságáról stb. Ráadásul több rangos műhely is foglalkozott a kérdéssel: Ferge Zsuzsa és munkatársai mellett Havas Gábor és Liskó Ilona, az Oktatáskutató kutatói közössége – csak hogy néhányat említsek.

A felsorolt területek teljes mellőzése tompítja a szociológus szakma és a politikai vezetés közötti konfliktusok élességét, és ezzel a valóságosnál békésebb, kevesebb hányattatással terhes portrét rajzol a szakma és a hatalom viszonyáról a vizsgált korszakban. Pedig erre a viszonyra két dolog általánosan jellemző volt. Egyrészt a szociológia eredményei elsődlegesen nem tudományos értékük és validitásuk, hanem gyakorlati hasznuk – mindenekelőtt politikai hasznosíthatóságuk – szerint értékelték. Másrészt, mivel a hatalom önkényes beavatkozásainak nyomására az értékelés időnként alapvetően megváltozott, a tudományos építkezés szakági tudásfelhalmozási folyamata újra meg újra megszakadt. Ugyanebből a függelmi viszonyból következett a nemzetközi bekapcsolódás akadozása, amit az egyes kutatói teljesítmények nem írhattak felül. Mindez a kilencvenes évektől fogva a szociológia – és általában: a társadalomtudomány – megbecsülésének látványos csökkenéséhez és ezzel együtt a szociológus kutatók lebecsüléséhez vezetett, ami a rendszerváltás után a szakma szomorú tapasztalata lett.

Említés és magyarázat híján csak találgatni lehet a felsorolt hiányok okait. Lehet, hogy a források elégtelensége áll a háttérben. De talán nem tévedek, ha

feltételezem, hogy elsősorban a szerzőgárda ízlése és kompetenciái határozták meg a tématerületek szerinti válogatást. Ez magyarázó motívum lehet, de ettől még a hiány hiány marad. A töredezettség utólag már nem korrigálható: be kell érniünk azzal a szakmáról nyújtott képpel, amelyet a könyv részletesen tárgyalt tíz fejezete kínál.

A szerzők a vizsgált szakterületek öt évtizedes történetét megalapozó vagy meghatározó örökség felvonultatására törekedtek, örökségen értve egy-egy kategória, fogalom vagy megjelölés megjelenését és fennmaradását. A magam javaslata szerint az örökség tartalma ennél szélesebb: magába foglalja a kérdéses jelenség, társadalmi probléma felszínre jutásának történetét és a fogalmi megragadás körüli elgondolásokat, vitákat is. Mindenesetre az értelmezést nagyban segítette volna egy fejezet a „szociológia szociológiájáról”, amely bemutathatta volna az ötvenes években még „burzsoá áltudománynak” tekintett diszciplína lassú elfogadásának és fokozatos intézményesülésének társadalomtörténetét, és ebben a történetben a kifelé egymást informálisan védő, ugyanakkor egymással sokszor éles elméleti és módszertani vitában álló szociológusok első nemzedékének emberi és szakmai hozzájárulását a professzionalizálódáshoz. A folyamat lényeges mozzanata, hogy az intézményesülés kezdeti szakaszában, a hatvanas–hetvenes évtizedben ez az informális háló segítette a nemzetközi tájékozódást, az egymástól átvett módszertani újítások szakmaiávé csiszolását és a nyilvánosságot is. Mindez része a történetnek, és máig formálója a szakma örökségének.

Persze az örökség ebben a szélesebb értelemben is más és más kontextusban mást és mást jelent az egyes szakdiszciplínák fejlődése szempontjából.

Vegyük az életmód és a családszociológia kérdését. A Tibori Tímea által jegyzett fejezet felfogásában az életmód fogalmi megragadása szempontjából a szóba jövő örökség irodalmi és tapasztalati hozzájárulás. A fogalmak kibontásához előzmény és háttér a falukutatók harmincas–negyvenes évekbeli munkássága és maguknak a kutatóknak a kutatási kérdések sorává transzformált élettapasztalata, köznapisága. Ez a két forrás azután az idők során bővül, és egzakttá, mérhető tartalmakkal gazdagodik az időmérleg-kutatások révén. Ebből a látószögből nem látszanak a témakört kísérő politikai viszonyok. A fogyasztás és az eléggé változatos időfelhasználás „békés” témái az életszínvonal-emelést középpontba állító központi tudománypolitikának, de csak bizonyos fenntartásokkal. Támogató a viszony, ameddig a modernizáció adalékairól és a mindennapi életben való leképeződéséről van szó. Ugyanakkor felsőbb körökben váratlan ingerültséget okoz a szegénység előbukkanása, a szegények sokoldalú megfosztottságának bebizonyítása. Minthogy a jelenség a fogyasztáscentrikus beállítódások kutatása közben bontakozik ki, a rendszert egyik legérzékenyebb pontján, az életszínvonal-emelkedésre építő

konszolidáció kétséges és korlátozott érvényesülésének bemutatásával zavarja meg. Így kettős arcuk miatt az életmódkutatások a rendszerváltásig a „túrt” kategóriába tartoztak, és igencsak kiporciózott támogatást élveztek.

A családszociológia keményebben körülhatárolt előzményekre támaszkodik (a kötetben a területet Takács Erzsébet kismonográfiával felérő fejezete tárgyalja). Bár elvileg itt is szóhoz juthatnának a személyes tapasztalatok, a területet inkább kirekesztésük jellemzi. A támaszték a család kérdésének pszichológiai (mindenekelőtt szociálpszichológiai) irodalma és a családot népesedési fogalomként tárgyaló demográfia. Mindkét terület meglehetősen bennfentes szakmai körök kezében van, amelyek kifelé – a társtudományok felé – akkor nyitnak, amikor a család politikai probléma lesz. Messze a tudományon túl vihart kavarnak a „fogyatkozó magyarokról” szóló híradások, amelyeket felhangosítanak a fogyasztás kapcsán fellángoló modernizációs viták a család funkciómódosulásairól és a hagyományos – és kívánatos – családmódel válságáról. A kemény szakmaterületi meghatározottság máig ható örökség. Ezzel magyarázható egyrészt a demográfiai kérdésfelvetés primátusa – legalábbis a családszociológia belső zártágát fenntartani szándékozó, klasszikus határait őrző szakmán belül. De ide vezethető vissza, hogy az alternatív családformák kutatása a Nyugathoz képest nálunk több évtizedes késéssel jelenik meg – akkor, amikor a potenciális nyugati partnerek már túl vannak az ideológiáktól és érzelmektől egyaránt fűtött vitákon, és túlléptek a „helyes” együttélési formák személyiségformáló erejének kérdésén is. A megkésetttség nem fedheti el, hogy az alapkérdés ma is az, mint a hatvanas–hetvenes évekbeli kezdetekkor: a viták tétje a család „minősége” és képessége alapfunkciói ellátására. A politikai közeg azonban jócskán változott. A hagyományos családot védők hajdan, a hetvenes évek közepén a gazdasági reformmal szemben álló konzervatív ellenzéknek szállítottak „életanyagot”, míg ma a változatlan érvegyűttes a konzervatív nacionalizmusnak szolgált municiót. Érdekes viszont megjegyezni, hogy az évtizedeken átívelő viták nem csiholtak ki egy alternatív családszociológiát: a mindenkor ellenpontot a modernizációs, közelebből az urbanizációs kutatások jelentik.

Az életmódkutatások többoldalú örökséget hagytak hátra. A főként a Losonczy Ágnes, H. Sas Judit, Vitányi Iván, Utassy Ágnes és Szalai Sándor munkásságának hozzájárulásait tárgyaló fejezet bemutatja az örökség összetett tartalmát. Először is, e kutatások feltárták azokat a magatartást szabályozó értékegyütteseket és a mindennapi életvitelt, törekvéseket befolyásoló érdekeket, amelyeknek társadalmi csoportonként jellegzetes alakzatai formálták a mindennapok szerkezetét és belső-külső konfliktusait. Másodszor, az életmódkutatások által feltárt aspirációk összetett tartalmának kibontása

és értelmezése nélkül nehezen volt megalkotható a társadalmi mobilitás szétartó pályáinak képe, a mobilitási viszonyok felhajtóerőinek és elakadásainak értelmezése, az okok feltárása. Harmadrészt, az életmódkutatások fontos aspektusokkal egészítették ki a kisközösségekről szóló ismereteket, és általában véve, megvilágították az életmód egyéni-családi törekvéseiben a társas viszonyok szerepét, illetve e viszonyok szubkultúránkénti hasonlóságait és különbségeit. Negyedrészt, bemutatták az idővel való gazdálkodás metszeteit az eltérő életfeltételek és a napokat motorként hajtó eltérő aspirációk közepette. Míg a közmegítélés morális tartalmakkal kezelte a szemlátomást szétartó időgazdálkodási viszonyokat, az életmódkutatás feltárta belső racionalitásukat és az anyagi, időbeli források egymásra válthatóságának társadalmi-családi kötöttségeit.

A diszciplináris meghatározottságok mellett a hatvanas–nyolcvanas évek családszociológiája is fontos örökségeket hagyott hátra. Sokoldalúan bemutatta, hogy a szülési kedvet kevésbé az időről időre meghozott családpolitikai intézkedések befolyásolják, mint inkább a fiatal generációk biztonságérzete, a vágyott életpályákra vonatkozó elképzeléseik realitása, és persze a léhelyzet meghatározói: a jövedelem, a lakhatás és a munka feltételei. A főként Cseh-Szombathy László, Lőcsei Pál, Márkus Mária, később Somlai Péter nevével fémjelzett kutatások érzékenyen ábrázolták a biztonság és biztonságérzet társadalmi különbségeit, a léhelyzet egyenlőtlenségeit. Fontos mondandójuk volt az idősek helyzetéről, támasztékszerepüknek évtizedeken átívelő jelentőségéről, és mélyfúrásos vizsgálatokkal gazdagították a szegénység és öregedés összefüggéséről rendelkezésre álló tudást. A családi témák persze egyúttal életmódtémák is voltak, hiszen egy másik látószögből az élet formáját és szintjét feltáró életmódkutatások is hasonló kérdésekkel foglalkoztak. Viszont a családszociológiai megközelítésű kutatások mindig „kéznél voltak”: a pártvezetés a rendszerváltásig nem vetkezte le a terület közvetlen irányítására vonatkozó készletét. A szerény, de megbízhatóan kiszámítható és folyamatos támogatás fejében a családszociológia „csöndes” szakma maradt, apróbb súrlódásokon túl, történetét elkerülték a kemény ütlegetések és a más területeken dolgozók életét megkeserítő gyakori zsarolás.

Összhangban az „örökség” tárgyszóra összpontosító, szűk felfogással, az életmód- és családkutatások kapcsán felvillantott sokirányú hatás nagy része a kötetben kibontatlan marad: kifejtés helyett a „belegondolást” a bő irodalomjegyzékek érzékeltetik. A fogalmi örökség megragadásának igénye háttérbe szorítja akár néhány eredmény, s főként néhány kulcsfontosságú gondolatmenet részletes bemutatását. Ennek következtében jobbára lexikális felsorolásra szűkül a többfunkciós terület mint tudományos eredményt hozó szakdiszciplína ábrázolása. A kötet egy-két fejezete megkísérel túllépni a szűkös kereteken. Kitérés kísérleteikre alant még visszatérek.

Az örökség fogalmát jótékonyan kitágítja a kötetnek a romakutatásokról szóló fejezete (Vajda Róza munkája), amely a romakérdést mint kutatási problémát a cigánysághoz fűződő politika változásának kontextusában mutatja be. A fejezetből megtudhatjuk, hogy a tárgyalt évtizedek során a romákról alkotott képek változtak ugyan, de a romák politikai ábrázolása mindvégig negatív, elrettentő és leértékelő maradt. Felidéződik e kép formálódásának kulcseseménye: az MSZMP-nek a cigányságról hozott 1961-es határozata, amely a romakérdésből kirekesztette a nemzetiségi, sőt az etnikai dimenziót is, és egyértelműen elmaradottsági problémaként definiálta. E hivatalos felfogással szemben áttörést jelentett Kemény István és munkatársainak 1971-es vizsgálata, amely a „ki a cigány?” kérdésre azt a kemény választ adta, hogy „az, akit nem cigány környezete cigánynak tekint”. Innen szemlélve, a romák szegénységéről és a többségi környezetüktől való elkülönítésükről szóló adatsorok immár nem az elmaradottságot, hanem a kirekesztő és szegregáló többségi–kisebbségi viszonyokat mutatták be. A romákat a szocialista intézményrendszerbe beemelni hivatott újabb politikai fordulat a nyolcvanas évek elejétől az iránnyal együtt hangsúlyt is váltott, és ezzel párhuzamosan módosult a cigánykutatások középponti tematikája is. Kemény Istvánnak és munkatársainak 1983-as, majd 1993-as vizsgálata nemcsak a hátrányok részbeni formaváltásainak bemutatását és az etnikai alapú egyenlőtlenségek feltárását tették lehetővé, de korszakos történeti érvénnyel mutatták meg a romákról kialakított hivatalos kép változásának módozatait és hasznosulásukat egy etnikai alapú szegénypolitika megalapozásában és folyamatos fenntartásában.

A fejezetből megismerjük a harmadik nagy fordulatot is. A rendszerváltás során a margóra, illetve a margón kívülre szorult romák a mélyszegénység etnicizálásának alanyai lettek. Ennek révén megnyílt az út a szegénység individualizációja számára is, ami közvetlen alapot adott a jólétpolitikák meggyesegítésére és arra, hogy az elosztási viszonyokat a középosztály előnyszerzése irányába tolják el. Ahogy Kemény István, Havas Gábor, Solt Ottilia mellett Dupcsik Csaba, Kállai Ernő és Neményi Mária írásai sokszorosan igazolták, a romapolitika alapvetései az évtizedek során önzonosak maradtak. Bár a látószög és a politikai retorika többször változott, a romák leértékelése és az a feltűnő vonás is állandó maradt, hogy a romakép alakítása és korszakfüggő fazonírozása a romák nélkül zajlik: még kivételként sem fordult elő, hogy roma értelmiségiek és politikusok akár csak vitapartnerként szóhoz jutottak volna a romákról való közgondolkodás intézményes megformálásában. Ezt a funkciót valamelyest pótolták a romákról szóló helyi és más kvalitatív vizsgálódások, amelyekben éppen a

csendre intettek szólalnak meg. Ez utóbbi, viszonylag friss fejleményt a fejezet nem tárgyalja, s ezzel sötétíti az amúgy csaknem fekete képet. De témájához hűséges marad a vonalvezetésben: a romákról alkotott képet – függetlenül a fennálló rendszertől – egyoldalúan a többségi társadalom hétköznapi politikai szükségletei formálják, s ebbe az érintett kisebbségnek még a megvitatás szintjén sincsen beleszólása. Ha korábban és más munkákból ismerjük is e történet egyes darabjait, a fejezet nagy hozadéka, hogy feltárja a hatalom romákkal kapcsolatos szükségleteinek politikai korszakoktól, rendszerektől független, állandó legitimációs alapját, a szükségletet a teljhatalom gyakorlására legalább a társadalom egy, jogai gyakorlásától megfosztott rétegében. Keményebb és valamelyest engedékenyebb korszakok válhattak egymást, sőt a régi rendszer össze is omolhatott, de a politikai hatalom a társadalom feletti uralom egy fontos pilléréként mindmáig fenntartotta magának a jogot egy teljes függésben lévő réteg közvetlen kézben tartására és arra is, hogy maga definiálja és időről időre meg is változtassa e függés alapját. Bárhogy tekintettek is rá, a cigányság mindmáig ezt az állandó szerepet töltötte és tölti be – még a visszakérdezés lehetőségétől is megfosztva.

A romafejezet tematikus párja a szegényvizsgálatokról szóló áttekintés (Czibere Ibolya tanulmánya). A rokonság azonban csak a témákra terjed ki, kötetbeli felfogásuk és kezelésük határozottan elválik egymástól. A szegénységfejezet szerzőjének elgondolásában a kifejtés három síkon mozog: számot ad a szegénység mérésére született kísérletekről, beszámol a fogalmak körüli vitákról és módszertani próbálkozásokról, és néhány szemelvény erejéig felmutatja a nagyobb visszhangot kiváltó kutatások hatását a szegénységről alkotott közkeletű kép változására. Mindezeket a kérdéseket egy történeti leltár összeállításának szándékával bontja ki. Bár a felsorolás gazdag, a mögötteseket azonban ritkán ismerjük meg: egy-egy új fogalom vagy módszer keletkezésének, majd későbbi lecserélésének története – a körülötte folyó vitákkal – homályban marad. Nemigen lehet azt sem eldönteni, hogy az empirikus kutatás módszereinek változása a jelenség alakváltozásaival függ-e össze, azaz maga a szegénység változott-e, vagy valójában a szemét a problémán tartó és a kutathatóságot engedélyező, illetve tiltó politikai vezetés beállítódása váltott síkot, esetleg a kutatói motivációkban állott-e elő hangsúlyeltolódás.

Így például tágabb társadalom- és politikatörténeti magyarázatot igényelne a tény, hogy a hatvanas évek elején a Központi Statisztikai Hivatal állt a szegénykutatások élére. Az évtized kezdetétől csaknem a rendszerváltásig ötvenként méréseket és adatokat közölt a legalacsonyabb jövedelmű háztartások helyzetéről, ráadásul az adatközlés kifejezetten tekintettel volt az időbeli összehasonlítás politikai szükségleté-

re és szándékára. Vélhetjük, anélkül, hogy a jelen-séget néven neveznék, a jövedelmi szegénységről szóló adatok és trendek ismerete a rendszer legitimációja szempontjából kitüntetett jelentőségű lehetett: 1956 tapasztalataival a háttérben, a politikai hatalom minden bizonnyal szorosan felügyelt minden olyan kérdést és területet, ahol akár csak kis esélye volt a lázadásnak. Így és ezért a szegénység nem válhatott tömeges megmozdulás gyúanyagává, s hogy ne is vál-jék, azt a folyamatos hatalmi felügyelet volt hivatva biztosítani. E felügyelet engedélyezte a megközelítést is: a szegénység az egyén jövedelmi problémája – s ez lett bemutatásának egyetlen elfogadott és a nyilvánosságon is megjeleníthető formája. A hivatalostól eltérő közelítés bűnnek minősült. Kemény István 1972-es, a szegénységet mint életformát, annak sokoldalú újratermelését és generációs átörökítését bemutató kutatása éles retorziót vont maga után: Keményt eltávolították a pályáról.

Tülemelkedve a jövedelmi kérdésre korlátozóda-son, ugyanakkor elkerülendő a párt további retor-zióit, a hetvenes–nyolcvanas évek szegényvizsgálatai a szegénységproblémát elsősorban egyenlőtlenségi kérdésként tárgyalták, és feltárták összefüggését a munka világában elfoglalt helyel, az iskolai tudás-átadásból való kizorúlással és a lakóhelyi szegre-gáció problémájával. Az impozáns névsor hosszú: Ferge Zsuzsa, Havasi Éva, Havas Gábor, Solt Ottilia, Bokor Ágnes, Ladányi János, Csanádi Gábor tett le fontos, vitákat kavará, sokszor csak informá-lisan körözött kutatási anyagokat az asztalra. Kuta-tásaik a külvilág szemében mint szakkérdések sorára választ kereső vizsgálódások jelentek meg, és csak a vájtfülűek számára volt világos, hogy valójában sze-génységkutatásokról van szó. E furcsa rejtőzködés a rendszerváltásig fennmaradt. Az új nézőpont meg-jelenése, a szegénységnek mint a társadalmi igazsá-gosság problémájának újrafogalmazása az 1990-es évek elejére datálható. Ferge Zsuzsa, Szívós Péter, Tóth István György, Szelényi Iván, Ladányi János, Andorka Rudolf és Spéder Zsolt ekkoriban keletke-zett írásaiban a szegények az átalakulás vesztesei-ként jelennek meg, és a jelenség komplex voltának bemutatása szétfoszlatja az ábrándot, miszerint a gazdasági növekedéssel a szegénység automatikusan felszámolódhatna. Válaszul a kutatói közösség több szociálpolitikai koncepcióval is jelentkeznek, és igye-kszik befolyást szerezni az elosztáspolitikai alakítására – mondhatjuk, kevés sikerrel.

Az itt vázolt gondolatmenetben húz a szerző nagyvonalú ívet öt évtized statisztikus szegényvizs-gálatainak sorozatában – anélkül azonban, hogy a számítások alapjának változásával összefüggő kon-cepcionális vitákat tárgyalná. Ha nem a kutatással közvetlen összefüggésben is, de elvileg ezt célozhatná a szegénység megjelölésére szolgáló fogalmak körü-li viták története. Hiszen e viták nem kis részben politikai viták (is) voltak, mégpedig a mindenna-pi politizálás értelmében. Alapvető kérdés volt (és

maradt) a szegénység köre és hatósugara. Fontos viták tárták fel, hogy a megfelelő jövedelem hiányán túl milyen tipikus jellemzői vannak a szegénységnek az életformák és a napi életvitel terén. Bár fonto-sak a botladozó megnevezési próbálkozások, ennél lényegibbek az eltérő szegénységképek és társada-lompolitikai vonzataik. Ebből a szempontból per-döntő az alacsony jövedelemszint, de az – az adott hatósági lehatárolások közepette – főként a jövede-llemmel társuló életformaelemekkel való összefüggé-sében mutatkozik meg. A hetvenes évek kronológiáját tekintve, a fejezet részletesen ír a hátrányos helyzet mint pótlékfogalom körüli vitákról. De megint csak hiányzik a hátsó motívumok feltárása: az igény a szegénység mint életforma bemutatására, a többsző-rösen meghatározott léthelyzet felvázolására, amit immár a hivatalos vonallal nyílt ütközésben, minde-nekelőtt a SZETA körül csoportosuló szociológusok képviseltek.

Egy időbeli nagy ugrással a téma tárgyalásában napjainknál vagyunk, ahol a szerző regisztrál új fogalmakat és megnevezéseket, de hiány-zik az eligazítás, hogy hogyan is kerültek minde-zek előtérbe. Pedig részben a szegénység állapota és megnyilvánulása változott meg. A meghonosodott szegénységfelfogásnak olyan új jelenségek koncepc-ionális helyének kialakításával és a fogalmilag kon-form operacionalizálási lehetőségek kialakításával kellett és kell megküzdenie, amelyek a rendszervál-tással és a szegények megváltozott helyével kerültek a kutatás asztalára. Ilyen mindenekelőtt a személyes függelmi viszonyok megváltozása, a régi falusi patri-archális viszonyok új formák közötti újjáéledése (a témáról sok fontos tény hoztak napvilágra Laki László és Kovács Imre kutatásai). De új jelenség-ként ilyen a főként Kertesi Gábor, Kézdí Gábor és Köllő János munkáiból megismerhető munkanélkü-liség és a szélsőséges lakóhelyi, intézményi szegregá-ció, vagy a – főként roma – szegények mélységében Virág Tünde és Kovai Cecília által feltárt kirekesz-tése is. Ugyanakkor alapos elemzésre vár a szegé-nyek/romák identitási küzdelmeinek támogatása az új civil világ meghatározó szervezetei által, amihez fontos támpontokkal szolgálnak Csongor Anna és Kuti Éva NGO-kutatásai. Évtizedes visszatekintést igényel(ne) e jórészt földalatti, de mindenképpen informális kezdemények érthetővé tétele, alapvető társadalomtörténetet a közelmúlt társadalmi folya-matainak egy olyan szegmenséről, amely mindmáig lényegében elzárva áll a közvélemény, de még a kuta-tók elől is, és amelynek vonatkozásában elemi tények várnak feltárára.

Bárhonnan nézzük is tehát, a nagy és szorgos gyűjtés lexikálisan egymás mellé illeszthető darabo-kat hozott létre, a köztük lévő kapcsolódások bemu-tatásával azonban adósunk maradt. Elemzésük talán egy következő vállalkozás programja lehet.

A szakszociológiai tárgyalásmódot keresztbe metszi a kötet három tanulmánya, amelyek egy-egy jelenségkört (előítéletek), diszciplínakon átívelő kérdést (az értékek problémája), illetve kitüntetett fogalmat (informalitás) helyeznek a fókuszba. E fejezetek részben közös premisszákon nyugszanak. Kronologikus szakaszolásuk annak hangsúlyos elbeszélését segíti, hogy dacára a párt szoros politikai és ideológiai kontrolljának, a társadalomtudományi kutatás a hatvanas–hetvenes években bizonyos függetlenségre tett szert, aminek látványos megnyilvánulása a korszak vezető nyugati eredményeinek és a korabeli szociológiai, pszichológiai, gazdaságtudományi és politológiai kutatás módszereinek átvétele volt. A három fejezet gerincét a nyugati irányultság modernizációs hasznainak bemutatása adja, mutatkozzék ez a kutatói kérdésfelvetésben vagy/és az importált fogalmak és sémák nemegyszer módszertani köntösbe öltöztetett adaptációs kísérleteiben. Ebben a felfogásban kitüntetett érték lesz a korszerűség, és másodlagos kérdéssé válik a kutatási eredmények validitása.

Példa az előítéletek kérdését tárgyaló fejezet. A témakör kötetbeli feldolgozásában (Gárdos Judit tanulmányában) az előítéletek helyett az előítéleteség mértékének egzakt mérése kerül a középpontba, miközben háttérbe szorul az előítéletek tartalmának, társadalmi beágyazottságának és változó megnyilvánulási formáinak történeti bemutatása. A stigmatizáció és az előítéletekkel sújtott kisebbségekkel szembeni többségi diszkrimináció problémája lebegtetett kérdés marad még ha a szerző részletes annotációkkal és eredeti szövegrészletekkel idézi is fel az általa szemlézett írásokat. Nyitva a sort Heller Ágnes 1967-es, a romákkal szembeni előítéletekkel foglalkozó elemzésével, és zárva Kovács András és munkatársainak a hazai antiszemitizmus pulzálását, történeti gyengülését, majd jelenkori újraerősödését megjelenítő kutatássorozatával, a tárgyalásmód végig leíró jellegű marad: mind a szövegekben rejlő felfogásbéli viták, mind az empirikus eredmények részbeni ütközéseinek felismerése az olvasóra vár. Az előítéletekkel kapcsolatos kérdésfeltevés leszűkítése a kutatási dinamika évtizedes változásaira nem enged teret a hullámszerű mélyebb társadalmi és politikai okainak feltárására, és így homályban marad, hogy végül is a társadalmi többség ma, a nyílt véleménynyilvánítás közegében előítéletesebb-e meghatározott kisebbségi csoportokkal, mindenekelőtt a cigányokkal és a zsidókkal szemben, mint öt évtizede, a súlyos elhallgatások közepette volt.

Az értékek szociológiai kutatásának redukciója az értékiszociológiai vizsgálatokra hasonló veszteségekkel jár. Miközben Gárdos Judit és Ságvári Bence fejezete részletesen beszámol a főként amerikai és német survey-k idővel klasszikussá parlódó kérdéssorainak és mérőszámainak hazai adaptációjáról, elsikkad e vizsgálatok tartalmi hozadékának tárgyalása. Bár a szerzőpáros behatóan ismerteti a Hankiss Elemér,

Manchin Róbert, Varga Károly, Füstös László, Szakolczai Árpád és Tóth István György irányította vizsgálatokat, mindvégig elkerüli az olykor egymással is vitázó eredményeik kritikai feldolgozását. Pedig az analitikus szembesítés révén kimutatható lett volna, hogy mindenkorai politikai hasznosságuk ellenére, a kérdőíves technikával számszerű skálákba rendezett értékek szerkezete és mélyebb tartalma sokszor élesen eltér a más közelítésmódból (például az életmódkutatások kvalitatív vizsgálódásaival) feltárt valóságtól. Eklatáns példa erre Füstös Lászlónak és munkatársainak a rendszerváltás éveiben kétévenkénti sűrűséggel végzett survey-sorozata, amely a piaci és polgári értékek gyors elterjedését mérte, miközben más szociálpszichológiai és szociológiai kutatások a régi, államszocialista beidegződések és a mélyen beivódott patriarchális értékrend rögzüléséről és igen lassú, generációs léptékben végbemenő változásáról adtak számot. Az értékprobléma különböző megközelítéseinek dialogikus számbavétele nemcsak a hasonló párhuzamos igazságok megvitatását tette volna lehetővé, hanem utat nyithatott volna a társadalmi tagolódást követő (és részben teremtő) értéktagolódás bemutatására is.

Hasonlóan kötetbeli párjaihoz, az informalitás hazai fogalomtörténetével foglalkozó fejezet fő tengelyében is a nyugati elméletek és megközelítések korai – hetvenes évekbeli – átvételének és a hazai viszonyokhoz való adaptációjának bemutatása áll. A szerző, Vigvári András a fogalmat az informalitás gazdasági viszonyaira redukálja. Fejezetének nem tárgya tehát a privátszféra informális viszonyrendszere, mint ahogy vizsgálódásain kívül reked a civil világ, sőt az intézményi szervezeteken belüli informalitás kérdésköre is. A megközelítésből adódóan a bemutatás a második gazdaságot középpontba állító kutatásokra – mindenekelőtt Gábor R. István, Galasi Péter, Sík Endre munkáira – összpontosít, majd az informalitás koncepcionális továbbfejlesztéseként tárgyalja hatásukat Kolosi Tamásnak és Szelényi Ivánnak a késő-kádári társadalomszerkezetről született tanulmányaiban. A fejezet második részében a szerző jelentősen kibővíti elemzése körét. Az informalitásprobléma mint a hazai polgárosodás kettős arcú jelensége kerül elő: egyfelől a polgárosodás forrásaként, másrészt a polgári viszonyok intézményesülésének egyik fontos gátjaként. Az érdekes gondolatfűzés ugyanakkor kissé kilóg a kötetből, amennyiben témáját nem szakszociológiai keretben helyezi el, hanem a szociológia diszciplináris építkezésében fontos szerepet játszó eszmecserék és viták fontos példajaként mutatja be. A nyilvánvaló – a kötetben azonban ki nem aknázott – kapcsolódást a család- és rétegződésfejezetekhez keresztutalások segíthették volna, amelyek nemcsak a szakdiszciplináris gondolatvezetés követését tették volna könnyebbé, de az informalitás körüli politikai viták elemző kibontását és értelmezését is nagyban segíthették volna.

A kötet tanulmányait keretezi Szabari Verának címében és tematikájában összetett írása, amely a modernizációs törekvéseket a struktúra- és mobilitásvizsgálatok fényében kívánja bemutatni. Magyarán, fel szándékozik vázolni a társadalomszerveződés azon alappilléreit, amelyek bemutatásával elméleti háttérrel teremt a társadalmi működés egy-egy szeletére vonatkozó tematikus vizsgálódásoknak. Az írás valóban „elszámol” a fontosabb struktúráközelítésekkel, amennyiben bemutatja kulcsfogalmait. Csakhogy ezek a fogalmak nem mint technikák születtek, hanem mögöttük világlátások ütköztek egymással. Az írásból kevésbé derül ki, hogy a társadalmi rétegződésen túl a hatalom és rendelkezés megjelenítésére szolgáló munkajellegcsoportok valójában a maguk idején forradalmasították a szociológiai gondolkodást (majd később a közgondolkodást is). Megjelentették a társadalmat szabdaló egyenlőtlenségeket, és felszínre hozták azok alapjait – mindenekelőtt a tudás és a rendelkezés társadalmi termelésének és újratermelésének bemutatásával. A Ferge Zsuzsa, Kemény István és Andorka Rudolf kutatásai által megrajzolt társadalomkép a maga idején frontális ütközést hozott a „két osztály, egy réteg” ideológiailag és a társadalom szerveződésének politikailag diktált, hivatalos képével. Innentől kezdve a szellemet többé nem lehetett visszagyömöszölni a palackba: ez az áttörés kellett a szociológia gyorsan végbemenő nagykorúsításához, és ahhoz is, hogy olyan alapkérdések, mint a szegénység vagy a családformák válságjelenségeinek kérdései, kutathatóvá váljanak (ha mégoly megrázkódtatások közepette történt is ez). Sajnos a változó társadalmi és politikai folyamatok továbbkísérésének elmaradása e fejezetben is egyszerű lexikális felsorolássá változtatja a fogalmi kísérletek bemutatását. Az pedig erősen vitatható, hogy szakmai modernizációnak tekinthető-e a nyugati tipológiák átvétele. Inkább arról lehet szó, hogy a piacodásnak az informális gazdaságban érvényesülő modernizációs jelenségei, majd széles körű jelenlétük a hetvenes–nyolcvanas évek társadalmában, maguk teremtték a struktúraformálódására ható „nyugatis” viszonyokat, majd a rendszerváltást követő piacodás ezeket klasszikus formájukra hozta. Ezt láttuk fentebb, a második gazdaságról szóló kutatások kapcsán, és tágabb körben, Éber Márk, Huszár Ákos, a Helyzet Műhely és az elit rekrutációval és reprodukciójával foglalkozó kutatók (mindenekelőtt Lengyel György és Kristóf Luca) munkáiban. Mindazonáltal a struktúrakutatást érintő legfrissebb változásokat ezen a ponton a tanulmány zárójelbe teszi, s helyükre a hetvenes évek óta folytatott nagy mobilitásvizsgálatok eredményeit állítja, ezúttal fel is idézve a vizsgálódások néhány számszerűsített eredményét. A váltás a struktúra kérdéséről a mobilitás problémájára vesztéssel jár: gyakorlatilag elmarad a rendszerváltás óta egymással vitázó struktúráképek bemutatása. Pedig e viták nem kisebb kérdésekről szólnak, mint a tulajdon struk-

túraszervező ereje, az osztály relevanciája, a tőke és a munka kapcsolódása, vagy a személyes hálózatok jelentősége a társadalmi helyzet formálásában.

Végül szólnom kell az idő problémájáról, a kötet időfelfogásáról. Az öt évtized szakaszokra bomlik, mégpedig a szerkesztői szándék értelmében a szociológia és a politika változó viszonya szerint. Bár nem tisztázódik, az elgondolás kétféleképpen érthető. Feltételezve a szociológia erős politikai kitettségét, kérdés lehet, hogy az öt évtized változó politikai folyamatai és eseményei hatottak-e és hogyan arra, amit a szociológia kutatási kérdés-ként – akár felkérésre, akár saját kezdeményezésre – kijelölt a maga számára. Egy másik lehetséges megközelítésben a szociológia és a politika közvetlen találkozásai és „csattanásai” adják a periodizáció alapját. Míg az első megközelítés felrajzolhatja a szociológiai kutatás politikatörténetét, a második inkább a politikai beavatkozás tudománytörténeti leírásához szolgáltat alapokat. A kötet mindkét közelítéssel kísérletezik, de egyiket sem viszi konzekvensen végig, amiből a periodizáció zavarai támadnak. Végül is konkrét és specifikus találkozások helyett a kezdeti évek általános politikaképét kapjuk, majd a későbbiekben – a hetvenes évektől fogva – ez is elmarad, és a bemutatás egyszerű intézménytörténeti beszámolóvá szűkül. Pedig az ígéret szerinti bemutatás feltárhatta volna az 1956 utáni politikai viszonyokat, amelyek közepette a párt óvatossá válását az értelmiség és a Szociológiai Kutatócsoport 1963-as útra indítása. És ezzel egyidejűleg kibontható lett volna a kísérlet a szociológustársadalom megosztására a kegyvesztett struktúravítával és a sikerek oldalán egy-két modernizációs témakör hangsúlyos támogatásával. Mindeközben felsejlenek az évtizedes tagolás által elfedett képek is. Bár a hetvenes évtized a Kádár-rendszer konszolidációs politikája jegyében a lassan lazuló kötések, a második gazdaság, a gmk-k és a szabadabbá vált munkahelykeresés évtizede volt, de ugyanígy évtizede volt a betiltott cigány- és szegénységvizsgálatoknak is. A kötet periodizációjában az évtizedet a sorozattá bővülő csattanások jelenítik meg, hivatkozással a Lukács-iskola, Hegedüs András és Márkus Mária ellen meghozott 1973-as agitprop határozatra és az értelmiség osztályszerepéről érkező Szelényi Iván és Konrád György eltávolítására a kutatás porondjáról, majd külső-belső emigrációjuk kikényszerítésére. Mindennek személyi és kutatástörténeti következményei homályban maradnak, nem tudjuk meg, hogy szolidáris kollégák kezén befejeződtek-e a kényszerűen félbevágott kutatások (igen, befejeződtek), és mi volt ugyancsak a hetvenes évekre eső félig-zárt publikációjuk politikatörténete. De folytathatjuk a nyolcvanas évekkel, amikor a „furkósbót” publikációs tilalommal szelődött. Miközben a szociológiai kutatást övező politika a magánosítás első lépéseivel kísérletezett, az értelmiség eléggé széles

köreit a *Fordulat és reform* rendszerbontogató programja és a szociológusok által kidolgozott szociálpolitikai program közti ütközések foglalkoztatták, a viták középpontjában a piacpárti szabályozások, illetve az egyenlőtlenségek mérséklésére elgondolt állami politikák összeegyeztethetősége állt.

Hatalom és szociológia viszonyában nem volt olyan sima és esemény nélküli a helyzet, mint ahogy az a kötetből látszik. Szociológusok és közgazdászok vitáját a hatalom nem nézte ölbe tett kézzel: az igazságszítások váltogatásával emelt tanácsadói szintre közgazdászokat, miközben újra igyekezett visszatolni legalább a „futottak még” szűk terepére a szegénységvizsgálatokat, és főként néhány konkrét szociálpolitikai hozadékukat. Ebben a politikai közegben a nyolcvanas évek nagyobb kutatásai mindenekelőtt a vállalati, illetve települési viszonyok függelmi rendszereit és a függés fenntartásának régi-új intézményes formáit vizsgálták. Eredményeiket a pártközpont munkatársai szorgosan és alaposan olvasták – a hektikus publikációs tiltások és engedélyezések kiismerhetetlen rendszere jól mutatta a politikai vezetés nyíltan persze be nem vallható elbizonytalanodását.

A rendszerváltással igazi fordulat állott elő politika és szakma viszonyában. Megszűnt a politikai direktívák világa, s elvileg – legalább a jogok szintjén – szabadabbá vált a kutatás, már ha a kutató támogatót és forrást talált. Az érdeklődés azonban erősen megcsappant. Az új politikai erők azonnali eredményt hozó kutatásokban érdekeltek, és mindenekelőtt a véleményeket letapogató közvélemény-kutatásokban. Az új állam költségvetésében a társadalomtudományi kutatások eléggé kis súllyal szerepelnek. Ha egyáltalán, az állami megrendelések is „fazonírozottak”: legfőképp az állam különböző területeinek működéséről szólnak – a fogyasztók és ügyfelek feltűnő kizárásával. Úgyhogy röviden: az új, szabad politikai közegben a szociológia megszabadult ugyan évtizedes felvigyázójától, de a szabadság kismemizettségét hozott. A szakmai érdeklődés belső és civil források kérdése, és mindenekelőtt tartást igényel. Mindezek feltűnő következménye a nagy elméleti viták elmaradása és a sokszínűségnek látszó szétaprózottság. A kutatások a legritkább esetben felelgetnek egymásnak; ha viták zajlanak, azok kis kutatói körök belügyei maradnak. Mindezt tovább árnyalja a generációs szakadék: a fiatalok érdeklődése a világban divatosnak számító modellalkotások iránt, és az idősebbek ragaszkodása megszokott témáikhoz, amelyek kutatását – részben némi generációs bántottságból – nem akarják, vagy nem tudják a kurrens trendek szerint modernizálni. Mindeközben persze a nemzedékek közötti távolság mindegyre növekszik.

Ebben a feszültségteli viszonyrendszerben helyezkedik el a középgeneráció, amely a maga szakmán belüli szerepét a hídverésben látja. Szemlélete sajátos helyzetben formálódott: a mai negyven-ötvenesek

indulása az államszocializmus felbomlásának éveire esett, míg eddigi pályájuk nagy részét a rendszerváltás bizonytalanságai és kihívásai határozták meg. A kötet ennek a sajátos útnak a lenyomata: olyan területeket és témákat ölel fel, amelyek a szerzőknek kapaszkodót, a szakmai beilleszkedés terepeit jelentették, és maradnak ki olyan területek, témák, amelyekhez hűvös a viszony. De a köztes helyzetből nemcsak a témák féloldalasságai, hanem az idő „középkorúsítása” is következik: generációs szemszögből az elbeszélte idő részben emlékezés, részben a szerzők felnőttkorának saját ideje, saját indulásuk és munkaútjuk politikai dinamikájával. E kettős metszés – a témák és az idő szerinti – többszörös féloldalasságot teremt: a szociológus szakma és a hatalom viszonyának felemás tárgyalása megboszulja magát, mert elmarad a két szereplő markánsan eltérő társadalomérzékelésének bemutatása. Így azután a szociológia (politikai) szociológiája nagyon hiányzik a kötetből, pedig minden generáció és a nagyközönség tetszésére is számot tarthatna. Hiszen segítene megérteni, hogy a szociológia tudományos kérdései hogyan illeszkedtek az adott kor társadalmához, és miként volt mindez eladható (vagy éppen elhallgatatandó) a politikai hatalomnak a társadalomtudományt soha teljesen el nem engedő mindenkori bürokratái előtt.

Az ötven év tanít is: ma, a politikai értelemben szabad kutatás időszakában ugyan nem a közvetlen engedélyezés, de mindenképpen a forráselosztáson belüli helyzet derivátuma, miből lesz elismert és támogatott kutatás. Ebben az új játéktérben kérdés, hogyan teremthetünk közeget és közönséget társadalmi mondandónk számára. A szükséges tárgyalás és figyelemfelhívás eljárásait illetően van mit tanulnunk a közelmúltból – ha mást nem, az elkerülendő eljárásokról a kötetből sok mindent megtudhatunk. □